

UOT 11; UOT 13

SOSIAL İDRAKDA HƏQİQƏT İLƏ DƏYƏRLƏRİN MÜNASİBƏTİNƏ DAİR

V.Z.RƏCƏBLİ

Bakı Dövlət Universiteti
recebli.vefa@gmail.com

Məqalə sosial fəlsəfənin aktual problemlərindən birinə - sosial idrakda həqiqət ilə dəyərlərin münasibətinə həsr edilmişdir. Sosial idrakın əsas məqsədi bizi əhatə edən aləm haqqında həqiqi bilik əldə etməkdir. Həqiqətə nail olmaq prosesi son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu prosədə dəyərlərin və dəyər oriyentasiyalarının rolu da mühümdür. Ona görə də sosial idrakda həqiqət ilə dəyərlər arasındakı münasibətlərin tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Açar sözlər: sosial idrak, həqiqət, dəyər, qiymətləndirmə.

İdrakın bütün formalarının başlıca məqsədi, yönəldiyi obyektin mahiyyəti və fəaliyyət qanunauyğunluqları haqqında obyektiv həqiqi bilik verməkdir. Bu müddəa eynilə də sosial dərkətmədə özünü göstərir. Qeyd olunan tərəf sosial idrakın bilavasitə qnoseoloji funksiyasını ifadə edir. Bununla yanaşı idrak növlərində (o cümlədən də sosial) aksioloji səpki də vardır. Həm də sosial idrakda cəmiyyət öz-özünü dərk etdiyindən burada subyektlərin maraqları və şəxsi keyfiyyətləri daha güclü təsir göstərir. Sözügedən təsir idrak prosesinin bütün mərhələlərində (tədqiqat obyektinin seçilməsi, qnoseoloji metodların və prosedurların aparılmasında, nəticələrin elan olunmasında və sair) özünü göstərir. Ümumilikdə, sosial idrakın əsas xüsusiyyəti - idrakın obyekt və subyektinin üst-üstə düşməsi - dərkətmə prosesinin gedişinə, həm də onun nəticələrinə əhəmiyyətli təsir edir (5, 121).

Əslində elmin müasir-postqeyri-klassik mərhələsində aksioloji səpki bütün idrak növləri üçün səciyyəvidir. Bununla belə, sosial idrakın predmetinin xarakteri üzündən burada dəyərlər daha üstün yer tutur.

Tədqiqatçının obyektinə necə gördüyü və qiymətləndirdiyi – bütün bunlar idrakın dəyər yaşamasının ilkin şərti hesab edilir. Dəyər mövqelərinin müxtəlifliyi idrak nəticələrindəki fərqləri də şərtləndirir. Bu zaman dəyərlər tədqiqat obyektinin inkişafı və funksionallaşmasını deyil, tədqiqatın özünün xarakterini və spesifikliyini bir çox cəhətdən müəyyən edir.

Sosial idrakın dəyər tərəfi nəinki cəmiyyətin elmi dərkətinin mümkün-

lüyünü və sosial elmlərin mövcudluğunu inkar etmir, hətta cəmiyyətin, orada cərəyan edən hadisələrin və proseslərin müxtəlif mövqedən tədqiqinə imkan yaradır, onların qiymətləndirilməsində yeni tərəfləri üzə çıxarır. Əgər obyekt ona verilən tələblərə uyğundursa, o, yaxşı (pozitiv) kimi dəyərləndirilir, uyğun deyilsə, pis (neqativ) dəyərləndirilir, nə yaxşıya, nə də pisə aid olmayanlar isə laqeyd, yaxud neytral kimi dəyərləndirilir (3, 968).

Fəlsəfədə «dəyər» anlayışının mahiyyəti birmənalı izah olunmur. Bir çox halda dəyər dedikdə, insan və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən predmetlərin, nemətlərin, ideyaların, biliklərin funksional varlığı başa düşülür. Bir qayda olaraq, dəyər münasibətinin subyektivi rolunda insan, sosial qrup, bütövlükdə cəmiyyət çıxış edir. Sistem-struktur metodologiyasının yaranması ilə dəyərlərin tərkibinə insandankənar sistemlər də daxil edildi. Müvafiq olaraq «dəyər» anlayışının ümumiləşdirilməsi tendensiyası meydana gəldi. Əgər ilkin vaxtlarda aksioloji problemlərin həllində yalnız əxlaqi və estetik fenomenlər dəyər statusuna malik idilsə, gətdikcə dəyərlər istənilən obyektin əhəmiyyəti kimi nəzərdən keçirilməyə başladı; deyilənlərdən əlavə, dəyərlərdən qiymətvərmə və seçim prosedurlarını həyata keçirən istənilən məqsədyönlü sistemlərin parametri kimi istifadə edilməkdədir. Rus filosofu İ.Dokuçayevin qeyd etdiyi kimi, «Dəyər – bütövdür və sintetikdir. Dəyər oriyentasiyası insanın ətraf aləmə münasibətinin bütün mümkün formalarını özündə əks etdirən bütöv təcrübədir» (2, 72).

Dəyər xüsusiyyət deyil, düşüncə ilə gerçəklik arasında münasibətdir. Dəyər insan üçün müsbət əhəmiyyətə malik olanlardır. Əhəmiyyətlilik predmetin öz xüsusiyyətləri ilə deyil, insan həyatına cəlb edilməsilə müəyyənləşir. Subyektiv arzuetmə qiymətləndirmə formasında, başqa sözlə, insanın sosial mövqeyini, dünyagörüşünü, mədəniyyət səviyyəsini, mənəviyyatını müəyyən edən müxtəlif hadisələrin əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi formasında çıxış edir. Şübhəsiz, subyektiv arzuedilənlə dəyərlər arasında ziddiyyət yarana bilər. Məsələn, insan üçün əhəmiyyət kəsb edən, mədəni fenomen olan oyun çoxları tərəfindən yalnız uşaqlıq dövrü istisna olunmaqla, mənasız fəaliyyət hesab edilə bilər. F.Şiller isə əksinə, oyunun insan üçün əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: «İnsan sözün əsl mənasında insan olduqda oyun oynayır, məhz insan oyun oynadıqda bütövlükdə insan olur» (7, 52).

Beləliklə, dəyər anlayışının köməyiylə gerçəklik hadisələrinin cəmiyyət üçün sosial-tarixi əhəmiyyəti, insan üçün şəxsi əhəmiyyəti xarakterizə edilir. Dəyərlər həmişə konkret-tarixi xarakter daşıyır, onlar insanların davranışının tənzimləyicisi rolunu oynayır. Dəyər oriyentasiyaları insan üçün əhəmiyyət kəsb edənləri əhəmiyyətsiz olanlardan fərqləndirir. Onlar şəxsiyyətin motivləşməsini tənzimləyirlər. Onların məzmununu insanların inancları, bağlı olduqları (sevdikləri), əxlaqi prinsiplər və s. təşkil edir. Məhz bütün mövcudatın dəyər-məna strukturu sosial idrakın maraq dairəsinə daxildir. Burada həqiqətə nailolma gerçəklik hadisələrinin insani, sosial və mədəni əhəmiyyətini göstərən müxtəlif dəyərlərin «sıx mühitində» baş verir. Məhz M.Veber sosial idrak üçün

xarakterik olan vəziyyəti belə şərh edirdi: «Tədqiqatın predmeti və tədqiqatın cəmiyyətdəki kauzal (səbəb) əlaqələrə daha dərindən nüfuz etməsi müəyyən bir zamanda və müəyyən bir alimin düşüncəsində üstün olan dəyər ideyalarını müəyyənləşdirir» (6, 460).

İdrakın əsas məqsədi – elmi həqiqətə nail olmaqdır. Fəlsəfəyə müvafiq olaraq həqiqət təkcə idrakın məqsədi deyil, həmçinin tədqiqatın predmetidir. Deyə bilərik ki, həqiqət anlayışı elmin mahiyyətini ifadə edir. Filosoflar elə bir idrak nəzəriyyəsi işləyib hazırlamağa çalışırlar ki, onun vasitəsilə elmi həqiqətə nail olmaq mümkün olsun. Həqiqət daim tərəddüdlərə, yanılmalara qarşı duran ziddiyyətli prosesdir. Elm – hazır həqiqətlərin məcmusu deyildir, onlara nail olma prosesidir, məhdud, təqribi bilikdən ümumi, dərin, dəqiq biliyə doğru hərəkətdir. Bu proses sərhədsizdir. Həqiqət nisbidir, çünki düşüncəmiz obyektə tam şəkildə əks etdirmir, onu daim dəyişən və inkişaf edən şəraitdə, müəyyən sərhəddə əks etdirir. Obyektiv olduğu üçün hər bir nisbi həqiqətdə «müəyyən qədər» mütləq bilik vardır. Mütləq həqiqət o bilikdir ki, o, predmeti hərtərəfli əhatə edir və idrakın gələcək inkişafı gedində təkzib edilmir. Bəşəriyyət daim nisbi həqiqətlərin toplusu sayəsində yaranan mütləq həqiqətə can atır.

Həqiqətin xarakterik cəhəti onda obyektiv və subyektiv tərəflərin birləşməsidir. Həqiqət həm subyektidə, həm də subyektədən kənardadır (obyektivdir). Həqiqətin subyektiv olması o deməkdir ki, insan və bəşəriyyət olmasa həqiqət də olmaz. Həqiqətin obyektiv olması o deməkdir ki, insan təsəvvürlərindəki həqiqi məzmun nə insandan, nə də bəşəriyyətdən asılı deyildir (1, 219).

Əşyanın əhəmiyyəti, onun subyekt üçün vacib olan keyfiyyətlərə malik olmasını ifadə edir. Dəyərlər subyektin tələbatları və maraqları, cəhdləri, məqsəd və idealları ilə obyekt arasında real əlaqəni əks etdirirlər. Ona görə də dəyər mühakimələri haqqında onların həqiqiliyi və ya yalnızlığı nöqtəyənəzərindən danışmaq olar. Eyni zamanda dəyər mühakimələrinin həqiqi biliyə və ya xurafata, elmə və ya inanca əsaslanmasından asılı olmayaraq onlar dəyəri quraşdıran kimi çıxış edirlər.

Dəyərlə həqiqət arasındakı münasibətlər təzadlı xarakter daşıyır. Belə ki, buna dair ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə fərqli yanaşmaların şahidi oluruq. Əgər razılışsaq ki, dəyərlər reallığın, yaxud təbiət hadisələrinin, cəmiyyətin və mədəniyyətin xüsusiyyətidir, onda həqiqət və dəyərin eyniləşdirilməsi qəbulmazdır. Bu zaman həqiqətlə dəyər arasında sıx əlaqə nəzərə çarpır. Həqiqi bilik qiymətləndirmə predmeti ola bilər, dəyər kimi xarakterizə oluna bilər. Öz növbəsində, dünya hadisələrinin insan üçün əhəmiyyətini yalnız onlar haqqındakı biliklərə əsasən müəyyənləşdirmək olar.

Dəyərin mahiyyəti dəyərin daxili vəziyyətindən və hər şeydən əvvəl emosional həyəcədən irəli gələrək fəaliyyətə sövq etmədən və ya qiymətləndirmənin yaranmasından ibarətdir. Əgər elmi idrak tam adekvat biliyə maksimal yaxınlaşmanı təmin edirsə, dəyər münasibəti bizi mahiyyətlər, mənalılar dünyasına aparır. Ona görə də qiymətləndirmənin strukturuna qiymətləndirmənin subyektini, predmetini və qiymətləndirmənin əsasını daxil edirlər. Qiymə-

tin obyektiv məzmununu predmet müəyyənləşdirir. Bu proses birbaşa idrakla əlaqədardır, yaxud predmetin əhəmiyyətindən danışıqdan, onun obyektiv xüsusiyyətləri haqqında biliyin olması vacib hesab edilir. Beləliklə, həqiqi, sübuta yetmiş bilik qiymətləndirmənin əsası ola bilər.

Bir çox alimlər elmlə mənəviyyat arasındakı əlaqəni qəbul etmirlər. Hər hansı bir universal əlaqənin obyektiv təsvirinə istiqamətlənən elmi bilikdən fərqli olaraq, qiymətləndirmə bu əlaqənin mənasının başa düşülməsinə, onun əhəmiyyətinin intellektual və emosional dərinə əsaslanır. Qiymətverici mühakimələrin paradoksu ondan ibarətdir ki, bilik gerçəklik hadisələrinin qiymətləndirilməsinə mane olmur. Əgər elmi mühakimələr intersubektivdirsə, ayrı-ayrı nöqteyi-nəzərlərdən asılı deyilsə, qiymətləndirici mühakimələr subyektivdir, bu və ya digər nöqteyi-nəzərlərdən asılıdır.

Dəyər fərddən yüksəkdədir, onlar dərk edilə və ya dərk edilməyə bilər, yaxud qeyri-adekvat dərk edilə bilər. Həqiqətdən fərqli olaraq dəyər idrakla şeylərin gerçək vəziyyətinin uyğunluğuna nail olmaqdan deyil, əşyaların və onların xüsusiyyətlərinin insan üçün vacibliyinin dərkindən asılıdır. Həqiqət dəyər deyildir, amma “subyekt üçün əhəmiyyət kəsb edir”. Buradan da “həqiqət” anlayışının iki mənası üzə çıxır: ontoloji və qnoseoloji. Birinci mənada o həqiqi, real varlığı, ikinci mənada isə subyektin obyekt haqqında adekvat biliyini əks etdirir (4, 72).

Həqiqət və dəyər arasındakı fərq, dərk etmə və dəyərləndirici prosesdə iştirak edən, onlara nail olma üsullarında, ifadə formalarında, şüur strukturlarında üzə çıxır. Həqiqətə subyektivin məhdudlaşdırılması yolu ilə nail olunur. Həqiqətdə ətraf aləm insandan asılı olmadan mövcuddur. Əlbəttə, subyektivlik məqamını həqiqətdən prinsipcə təcrid etmək olmaz. Qiymətləndirmə subyektiv başlanğıcdır, onda predmetin xüsusiyyətləri deyil, onun insan üçün əhəmiyyəti əks olunur. Biliyin özü isə qiymətləndirmə üçün bir növ fondur. Həqiqət və qiymətləndirmənin ifadə formaları da bir-birindən mahiyyətcə fərqlənir. Həqiqət təbiətin, cəmiyyətin, şüurun qanunlarını rəşional şəkildə açıqlayan, məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz bilikdir. Qiymət isə emosiyalar, iradə və motivləşdirmə sferalarına aid olur. Qiymətin özünə bilik məqamını daxil etməsinə baxmayaraq, bu bilik obrazlı formaya, intuisiyaya əsaslanır və sübuta ehtiyac hiss edir.

Qiymətin formalaşmasına qiymətləndirən subyektin təsiri böyükdür. Bu subyekt fərd, sosial qrup, cəmiyyət və bəşəriyyətdir. Hər şeydən əvvəl insanın mənəvi həyatının mürəkkəbliyi, tələbatların çoxluğu ilə izah olunan qiymətləndirmə mahiyyətcə subyektivdir. İstənilən qiymətləndirmə həm qiymətləndirmə subyektinin tələbatlarını, həm də predmeti özündə əks etdirir. Tələbat şəxsiyyətin dərin xarakteristikasını verdiyi üçün bu və ya digər hadisəni qiymətləndirmə zamanı subyekt ona münasibətini, öz tələbatlarını, özünün mahiyyət xarakteristikasını da ifadə edir. Burada sosioloqların qiymətləndirmənin variantivliyi anlayışı da izah edilməlidir, yəni qiymətləndirmə subyektini obyektə öz şəxsi fikrinə, duyğularına müvafiq qiymətləndirir. Bu halda həqiqilik istisnalıq

təşkil edə bilər. Bununla əlaqədar A.İ.Uemov qeyd etmişdir: “Əgər biz duyğularımızı yeganə reallıq, maddi aləmi isə bizdən kənarında mövcud olan, lakin duyğularımızda əks olunan kimi qəbul etsək, hissi məlumatların həqiqiliyi və ya yanlışlığı haqqında məlumat tamamilə qanunidir. Əgər bu hissi verilənlər (məlumatlar) əks etdikləri gerçəkliyə uyğundursa həqiqi, uyğun deyilsə yalan kimi qiymətləndirilir” (8, 38).

Nəticələrin, metod və vasitələrin qiymətləndirilməsi idrak prosesinin ayrılmaz elementidir. Bu xüsusiyyət real dəyərlərlə hipotezlərin, konsepsiyaların, hansısa elmi biliyin uyğunsuzluğunu izah edir. Yalnız təsəvvürlərin, hipotezlərin elmi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi əsas problem ola bilər. Əgər biliyin həqiqiliyi onun obyektiv gerçəkliyə münasibəti ilə müəyyənəlsə, onda onun idraki dəyəri elmin inkişafı prosesində idraki prosesə təsirin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Keçmişin bir çox qeyri-elmi konsepsiyaları müasir elmin qurulmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirici mühakimələr həqiqət və ya yalan, ədalətlik və ya ədalətsizlik kimi kateqoriyalarla ifadə edilə bilər. Qiymətləndirici mühakimələrin həqiqət-yalan anlayışlarında seçilən sinifləri mövcuddur. Bunlar incəsənət nümunələri, siyasi proqramlar və əlbəttə, elmi və digər məlumatlar haqqında mühakimələrdir. Qiymətləndirici mühakimələrin böyük sinfini ədalətlik-ədalətsizlik kateqoriyalarında xarakterizə edənlər təşkil edir. Bunlar siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik sferalara aid olan qiymətləndirmələrdir. “Təsviri-qiymətləndirici sübut” da mövcuddur. Bura həm həqiqi məna kəsb edən təsvirlər, həm də dəyər məzmununa malik qiymətləndirmə daxildir. Beləliklə, qiymət özünə idraki məqamı, biliyin həqiqilik tələbini daxil edir. Öz növbəsində bilik də qiymətləndirmənin predmeti, əsası ola bilər.

Başqa bir mövqeyə əsasən, dəyərlərin prinsipial olaraq həqiqətlə heç bir əlaqəsinin olmaması, həqiqətin bizim arzularımıza aid olmaması qəbul edilir. Bu düzgün olana bənzəyir, lakin əslində, məhz həqiqət dəyəri arzu edilənə çevirir. Dəyərlər arzu ediləndən fərqli bir şeydir, arzu edilənlər isə həm nəzəri, həm də mənəvi cəhətdən həqiqətdən uzaqdır. Aləmdə insanlar olmasaydı (həyat olmasaydı), dəyərlər də olmazdı. Dəyər həqiqətin vahid təməlidir. Belə ki, əgər aləm bizim şüurumuzla canlandırılmasaydı, heç kim qərar qəbul edə bilməz, həqiqətin də üzə çıxması mümkün olmazdı. Buna müvafiq olaraq yanılmalar da olmazdı.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, həqiqətlə dəyərlər arasında tam sədd çəkmək olmaz. Əslində onların münasibəti nisbi xarakter daşıyır. Hansısa bir məqamda həqiqət dəyərə uyğun gəlsə, digər məqamda uyğun gəlməyə, hətta onunla ziddiyyət təşkil edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев П.В.; Панин Ф.В. Философия. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Проспект, 2003, – 608 с.
2. Докучаев И.И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии

- культуры / И.И.Докучаев. СПб.: Наука, 2009, 595 с.
3. Ивин А.А. Ценность // *Философия. Энциклопедический словарь* / Под ред. А.А.Ивина. М.: Гардарики, 2004, 1072 с.
  4. Каган М.С. *Философская теория ценности*. Санкт-Петербург: ТОО ТК Петрополис, 1997, 205 с.
  5. Кемеров В.Е. *Введение в социальную философию*. М.: Академический проект, 2000, 316 с.
  6. Кохановский В.П. *Философия и методология науки: Учебник для высших учебных заведений*. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999, 576 с.
  7. Мамардашвили М.К. *Стрела познания*. М.: Гнозис, 1996, 396 с.
  8. Уемов А. И. «Истина и пути ее познания». М.: Госполитиздат, 1975, 88 с.

О ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ИСТИНОЙ И ЦЕННОСТЯМИ В СОЦИАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ

В.З.РАДЖАБЛИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем социальной философии - взаимосвязи между истиной и ценностями в социальном познании. Главная цель социального познания - получить истинное знание о мире, который нас охватывает. Процесс достижения истины чрезвычайно сложный. Ценности и ценностные ориентации имеют в этом процессе огромную роль. Поэтому изучение отношений между истиной и ценностями в социальном познании является важной проблемой.

Ключевые слова: социальное познание, истина, ценность, оценка.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TRUTH AND VALUES IN SOCIAL COGNITION

V.Z.RAJABLI

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual problems of social philosophy - the relationship between the truth and values in social cognition. The main goal of social cognition is to obtain true knowledge about the world that embraces us.

The process of achieving truth is extremely complex. Values and value orientations have a huge role in this process. Therefore, the study of the relationship between the truth and values in social cognition is an important problem.

Key words: social cognition, true, value, assessment